

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

Tarih Boyunca
İSTANBUL
SEMİNERİ

29 MAYIS — 1 HAZİRAN 1988

BİLDİRİLER

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1989

BUGÜNKÜ TÜRK İSTANBUL'UN KURUCUSU FATİH SULTAN MEHMED

*Oktaay ASLANAPA **

Bugünkü Türk İstanbul'un kurucusu Fâtih olmuştur. Fâtih devrinde klâsik Osmanlı mîmârîsinin esasları kurulmuştur. Bizans devrinde Tophâne'den sonra boğaziçi terkedilmiş gibi idi. Rum-ili Hisarı ile canlandırma başlamış, hayat gelmiştir. İstanbul şehri Fâtih devrinin başarısıdır. Devrin en büyük câmii Fâtih olmuş, ondan sonra gelen Bayezid ve bütün İstanbul câmileri, Edirne câmileri onu örnek almıştır. Ancak Süleymaniye Câmii Fâtih'i aşmıştır. Fâtih öncesi Bursa ve Edirne mîmârîsinden sonra İstanbul Fâtih Câmii ve külliyesi gelir. Bütün daha sonraki külliyelerin esâsı olmuştur. 108,500 m²'lik bir alanı kaplayan külliyenin merkezi câmidir. Külliye on altı medrese, bir hastahane, bir misâfirhane, imâret, kervansaray, hamam, ilk mekteb, kütübhâne ve muvakkıthâneyi içine alan toplu plânda yapılardan meydana gelmiştir. Bu ölçüde ilk büyük külliye olarak aynı zamanda mîmârî olgunluk, işleyiş, güzellik, hesaplılık ve doğruluk bakımından da başta gelir. Dâima göz önünde bulunan sekiz kapı ile ayrılmış avluların düzenlenmesi orijinaldir. Şehirle kaynaşma bakımından da eşi yoktur. Sayısız kubbeleriyle o zamana kadar görülmemiş bir eser olan bu Fatih külliyesinde üniversite derecesinde sekiz medrese, orta ve lise derecesinde sekiz medrese ile bir şifahâne, bir tabhâne (dinlenme yeri) hizmete açıktı. Tabhânede, üç gün parasız misafir kalınırdı. İmâret ve fodlahânede medrese öğrencilerine ve halka aş dağıtılırdı. Misâfirlerin atları için bir de ahır yapılmıştı. Bir kale alanından daha geniş yer

* Prof. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk San'atı Tarihi emekli öğretim üyesi.

kaplayan, kusursuz şekilde birleştirilmiş Fâtih külliyesi yüzyıl boyunca eşsiz kalmış; ancak, Süleymaniye külliyesiyle aşılabilmektedir. Fakat şadırvan avlusunun olgunluğu ve nisbetleri, güzelliği Süleymaniye ve Selimiye'de bile yoktur, denilebilir.

Külliye binâlarından câmiin asıl mekânı XVIII. yüzyılda depremde yıkılmış, bugünkü şekliyle yeniden yapılmıştır. Dârüşşifa ve sekiz medresesi yok olmuş, çevre duvarları yer yer çöküp kaldırılarak yol haline gelmiş, mektep ve kütübhâne yerinde lüzumsuz binâlar yapılmıştır.

Eski Fâtih Câmii, Bursa ve Edirne'den başlayarak gelişen mîmârînin süzülmesi, durulmuş, kendini bulmuş bir ifadesidir. Dış görünüşe aks eden iç mekân, nisbetlerin âhengi, piramidal yükseliş, duvarlarla kubbe arasındaki bağlantı ve kademelenmenin olgunluğu bakımından daha sonraki İstanbul câmilerine Afyon Gedik Ahmed Paşa, Amasya ve Edirne Bayezid ve Selimiye câmileriyle Üsküb Mustafapaşa câmiine örnek olmuştur.

Depremden sonra şadırvan avlusu, tâkkapı ve mihrâb ile ilk şerefeye kadar minâreler dışında bütün câmi III. Sultan Mustafa tarafından yeniden yaptırılmıştır.

İlk yapıda 26 m. çapındaki kubbe, mihrâb tarafında bir yarım kubbe, yanlarda üçer kubbe, ortada iki granit sütun ve mihrâb tarafında iki ağır pâyeye üzerine kemerlerle oturmakta idi. Tâkkapının sivri kemerlerle kavranmış bir Bursa kemeri ve zengin mukarnas ve stalaktitli yaşmak altında kitâbeleri Ali Sofî'ye âiddir. Avlu cebhesinde yeşil porfir üzerine kakma mermer Fâtîha sûresi ve son cemâat yerinin iki yanında kalmış olan çini Âyete'l-kürsî'nin başı ve sonu vardır. Aslında tek şerefeli olan minâreler XIX. yüzyılda mahya çekmek için iki şerefeli hale getirilmiştir.

Sekiz semâniye (dârülfünûn), sekiz tetimme (orta öğretim) olarak on altı medreseden güneydekiler Akdeniz, kuzeydekiler Karadeniz adını alır. Bunlar baş kurşunlu, çifte kurşunlu, ayak kurşunlu olarak da tanınırdı. Her medrese kubbeli revaklar arkasında on dokuz kubbeli hücre, bir küçük açık eyvân, büyük bir dersihâne, bir gasilhâne ve helâ gözü ve dersihâne önünde bir revakdan ibârettir. Her odanın ocağı, dışa pencereleri, lâmbalık ve hücreleri vardır.

Hücrelerin büyüklüğü 3,5 m².’den biraz fazla, köşe hücreleri daha büyüktür. Bu ölçüler Bayezid ve Süleymaniye medreselerine örnek olmuştur.

Fâtiî devrinde bundan başka Eyyüb külliyesi, Mahmudpaşa, Muradpaşa, Rum Mehmedpaşa, Davudpaşa külliyesi ile sayıları iki yüzü bulan küçük câmi ve mescidler, aynı sayıda hamam sadece İstanbul’da meydana getirilen eserlerdir. Tonozla örtülü Kapalı çarşı, ona çekirdek olan iki bedestenle en büyük ticâret merkezi olmuştur. Yedikule, bir iç kale veya devlet hazinesi olarak yapılmıştır. Ayrıca 700.000 m²’lik bir alanı kaplıyan Topkapı Sarayı gösterişe kapılmadan her ihtiyacı karşılayan bir yeniliktir.

Fetihten bir yıl önce yapılan Rumeli Hisârı kuzeyden güneye 250 m. boyunda -en geniş yerinde- 120 m. enindedir. Üç büyük kule ile yuvarlak, yarım altıgen, yarım beşgen ve dikdörtgen olarak on üç burca dayanır. Kuzeydoğu kolu çok dik olduğundan burc yapılmamış, güneyde iki küçük mahmuz yapılmıştır. Batı kolunun tamamı ve doğu kolunun deniz seviyesindeki kısmına büyük, kuvvetli burclar konulmuştur.

Deniz tarafında tek kuleli hisâr peçe denizi yalayan top mazgallarını korur. Bunun kapısı ile büyük kapı doğudadır. Kuzey ve batıda yukarı çekilebilen demir perdeli birer kapı, güneyin sarp bir yerinde bir koltuk kapısı vardır. Hisârda fetihden önce harâb olmuş bulunan Kuruçeşme’deki bir manastırın bâzı başlık ve sütunları kullanılmıştır. En kuzeyde bulunan büyük kule Saruca Paşa’nın olup güneyde Zağanospaşa, doğuda Halilpaşa kuleleri vardır. Yol kenarında kalan Zağanospaşa burcu aslında kule değil yalnız üst taraftan kullanılan bir savunma burcudur. Kayalar üzerinde olduğu için büyük görünür. Ortasında örme kalın bir direk vardır. Rumeli Hisârı’nın kuleleri Galata kulesini aşan ölçüleri ile dünyanın en büyük kuleleri arasında yer alır.

Mahmudpaşa hamamı büyük çifte hamamların zengin bir örneği olup Edirne Tahtakale hamamı ile başlayan âbidevî hamamların devamıdır. Kadınlar kısmı yüzyılın başında yıkılarak yerine çarşı yapılmıştır. 16.25 m. çapında kubbesiyle erkekler kısmı bu çeşit yapılar arasında en kıymetli eserlerdendir. Soğukluk kısmına da bir helâ yapılmıştır. Eviya Çelebi’nin uzun boylu medh ettiği Edirne’deki Mahmudpaşa çifte hamamı şimdi yoktur.

Fâtih devrinde iki avlulu hanlar yapılmıştır. Bunlarda, ahır ve mahzenler için bir küçük avlu, dükkânlar ve üstlerinde iş yeri ve odalar bulunan bir büyük avlu vardır. İlk örneği, Bursa'da Orhan Gazi yapısı Emirhan'da görülen bu han tipi sadrîâzam Mahmud Paşa'nın yaptırdığı ve sonra Ayasofya vakfına geçen Kürkçühan ile Fatih devrinde devam eder. Birinci avlusu birçok eklerle gizlenmiş olmakla beraber asıl şeklini korumuştur. Buradaki fevkânî câmi Fâtih devri ricâlinden Hacı Küçük tarafından yaptırılmış olup şimdi ticârethâne olarak kullanılmaktadır. İkinci avlu binâlarla kapatılmıştır, sokağa uymak zorunluğundan üç kolu çarpıktır.

Fâtih devrinde tonozla örtülü Kapalı çarşı, ona çekirdek olan iki bedesten ile en büyük ticâret merkezi olmuştur. Buradaki Büyük veya Cevâhir bedesteni ile Sandal bedesteninden başka bir de Galata bedesteni vardır. 3412 m² sâhası olan büyük bedesten sekiz pâye üzerine on beş kubbelidir. 44 mahzen, 56 dükkân ve dolap denilen sekiz küçük dükkâncık vardır. Üç taraftan ikişer sıra direkli yollarla çevrilidir. Tamamen harâb olan doğu taraftaki dördüncü kenar yani Kuyumcular çarşısı da üç taraftan dükkânlarla çevrili idi. 1896 depreminden sonra üç tarafı çeviren dükkânlar ve giriş yeniden yapılmış çadde daraltılarak tek bir tonozla örtülmüştür. Büyük bedesten, Fâtih devrinde 2000 dükkânla birlikte bugünkü 3000 dükkânlık Kapalı çarşı adalarının boy ve enlerine ölçü olmuştur. On iki ayak üzerine yirmi kubbeli Sandal bedesteninde iç mahzen yoktur. Kubbeleri de daha küçüktür. 2230 m²'lik alanı vardır. Dört tarafını çeviren dükkânlardan bir kısmı bugün yerinde kalmamıştır.

Bedesten banka gibi bir yer olup her peyke altında döğme demir sandıklarda büyük kıymetler saklanırdı. «Hâce» veya «hâceği» denilen esnâf mahzenden çıkardığı malları gündüz satışa sunar, sabah namazından sonra açılan bedesten ikindi üzeri kapanırdı. Gece ve gündüz dam üstünde ve içeride üst pencerelerin altındaki yollar da bekçiler dolaşırdı.

700.000 m²'lik bir alanı kaplıyan Topkapı Sarayı gösterişe kapılmadan her ihtiyacı karşılayan bir yeniliktir. Sarayburnu Yarımadası'nda araziye en uygun şekilde yerleştirilen bu Fâtih Sarayı'nın bir eşi yoktur. Devlet işleriyle her türlü ihtiyacı karşılayan gerekli binâları bir araya toplayan sarayda harem kısmı az bir yer tutar.

Bâb-ı Hümâyûn birinci avlunun ve sarayın tâk kapısıdır. Burada bir ekmek fırını, neccarlar yapıcı teşkilât ve malzemesi, iyi su sakaları gibi hizmet işleri görülürdü. Belirli zamanlar dışında buraya giriş serbestti.

İkinci avlu devlete mahsustur, Kubbealtı vezirleri burada toplanır, İç hazine matbah ve ahırlar buradadır.

Üçüncü avlu enderûna mahsûstur. Enderûn denilen devlet mektebi, pâdişâha hizmet yoluyla devletin şan ve şerefini gözeten enderunlular, Emânet-i Mukaddese hazinesi buradadır. Fâtih Köşkü de sonradan hazine olmuştur.

Dördüncü avlu enderundan sonra pâdişâha mahsûs köşklerin ve Sünnet Odası'nın bulunduğu yer olup, Mukaddes Emanetler dairesi revâkı da buraya açılır. Sünnet Odası altında bodrum katı cihân-nümanın yapılabilen kısmıdır.

Beşinci avlu donanmanın uğurlanma ve karşılanma merâsimine mahsûs köşk ve kasırlarla, korular, meyve, sebze bahçeleri ve cirid oyunları sâhasını içine alır. Bir taraftan birinci avlu ile birleşerek diğer üç avluyu kavrar. İkinci avludan dördüncü avluya kadar uzanan Harem'in kuzey sınırı beşinci avludadır.

Şimdi hazine olan Fâtih Köşkü'nün üstâdâne mîmârîsi, yuvarlak kemer, iyonik başlıklar gibi unsurlarla daha önce ve daha sonra benzeri görülmeyen tek örnek olmuştur. Kubbeli bölümlerle beraber ahşap tavanlı olanların önünde geniş ve uzun ahşap çatılı bir revâk yuvarlak kemerlerle boydan boya uzanıyor. Evvelce bir hamam, muhteşem bir soğukluk, kat musandıraları, mahfilleri olan kubbeli bir daire olarak düşünölmüş sonra çatılı kısımlara gerek duyulmuştur; revâklar bunu gösteriyor. Çatılı bir ilâve yapıldıktan sonra beraberce ele alınan çatılı revaklar kubbeler önünde de devam ettirildi. Dokuz metre genişlikte saçaklar yalnız kubbeli bir yer için yapılamazdı. Dîvân-hâne denilebilen bu bölümlerde bol bol nişler, ocak, birinde çok güzel bir çıkma şahniş, birinde helâ kısmı vardır. Köşede dört kemerli, ortası havuzlu, Halic'e, boğaza, Marmara'ya bakan emsalsiz bir hayat revâkı vardır.

Bodrum esasında çatılı kısımların altındadır. Soğukluk kısmının altı doludur. Diğer kubbeli bölümün altında basık ve zemini diğerlerinden daha yüksek dar mahzenler vardır. Ve bunun büyük

bodrumla bağlantısı yoktur. Bu farklı durum da iki devre inşaata işaret etmektedir. Binâ pek harâb durumda iken 1940'larda Ayverdi tarafından betonarme tavan ve içi boş kubbelerle mükemmel tâmir edilmiştir. Ahşab olarak yapılması mümkün değildi.

Çinili Köşk büyük, tonozlu, çok katlı bir saraydır. Bodrum kısmının yalnız Gülhâne Parkı tarafı açıktır. Üç taraf toprağa gömülüdür. Bu sebeble üç yandan boş dehlizlerle çevrilerek odalar su ve rutûbete karşı korunmuştur. Köşk, dört eyvanlı Türk plânında Türk zevkine uygun nev'i şahsına münhasır bir yapıdır. İçinde dört iç eyvan ve bunları birleştiren tek bir kubbe, köşelerde dört, eksende bir olmak üzere beş oda vardır. Giriş yakınında helâ ve saire yer alır. Gerideki iki oda hizmete mahsûs olup birinde bodruma inen merdiven vardır. Öndeki asıl üç oda, değişik çini kaplamalıdır. Orta odanın kubbesi ve köşeliklerinin alçı süslemeleri emsâlsizdir. Mozaik çini kaplanan son binâ olmuştur.

İstanbul dışında İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde yine Fâtihtevrinde binlerce âbide yapılmıştır. Çanakkale Boğazı'nda Kale-i Sultâniye ve Kilid-i Bahir askerî tahkîmâtı hem mîmârî güzelliği hem de şaşırtıcı fevkalâde müdâfaa kabiliyeti bakımından eşsizdir.

Kale-i Sultâniye düzlük bir kumsalda dere ağzında 160 x 110 m².lik bir alanda yapılmış iç kale ile kuleli bir sûrdan ibârettir. 42 x 30 m. ebadında iç kale çok kuvvetli bir savunma ve taarruz yeridir. Dört köşesinde küçük kuleler arada üç küçük burç vardır. Kale, özellikle Ahmedek, son devrin toplarına bile karşı koymuştur. Burası görülmemiş bir tertibde kat kat koğuşları ve ateş mazgalları ile zabtı imkânsız bir hisârdır. En üst düzlükten de denize atış yapılabilir. 1915'de 38'lik bir top mermisi ancak köşeden küçük bir parça koparabilmiştir. Osmanlı mîmârları daima başka başka ve yeni askerî tesis şekilleri bulmuşlardır.

Kilid-i Bahir Kalesi 7,5 m. kalın duvarlarla üç dilimli yonca biçiminde 20 m. çapında üç daire halindeki büyük gövdenin ortasına çekirdek olarak bir iç kale ve bunu koruyan köşeleri belirsiz yedigen bir sûrdan ibârettir. Korkunç görünüşlü gövdelerin çıplaklığını gidermek için güzel tuğla süslemeler yapılmıştır. Ortadaki üçgen biçimindeki çekirdek tek kapılı ve yedi kat ahşab döşemelidir.

Çanakkale Savaşı'nda ahşab kısımlar yakıldığından bugün en üstüne çıkmak mümkün değildir. Yonca kulelerin dışı bir kapısı ve kendi aralarında ara kapıları vardır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında üçgen plânda bir surla çevrilerek deniz kısmına kesme taştan büyük bir kule eklenmiştir.

Fâtih devri resim ve minyatür sanatı alanındaki eserler; 860 (1455-56)'da Edirne'de hazırlanan *Dilsûznâme*¹ ile tıp konusunda Amasya'da 1465'de yazılan *Cerrahiye-i İlhanîye*'dir. *Dilsûznâme*'de sade kompozisyonlu beş minyatür vardır. Nakkâşî, Bedreddin-i Tebrizî'dir. Figürler Timurlu ve Herat çığırını hatırlatır. Sabuncu-zâde Şerefeddin'in *Cerrahiye-i İlhanîyesi*'nde 140 minyatür vardır, Türkçe'dir. Paris Bibliothèque Nationale'deki 160 minyatürlü nüsha 1960'da yayınlanmıştır. Bir kopyası Fatih Ali Emiri Kütüphanesi'nden Süleymaniye'ye getirilmiştir. Tıp Tarihi Enstitüsü'nde 47 minyatürlü diğer bir nüsha vardır. Basit figürlü sahneler en açık şekillerle realist ve öğretici şekilde gösterilmiştir. Aynı elden çıkmış olan minyatürler, kalite bakımından düşüktür.

Fatih Rimini, Napoli ve Venedik'den üç ayrı sanatkar istemiştir. 1461'de Rimini'den Mateo di Pasti bir tavsiye mektubu ve de re Militari adlı kitabı Fatih'e takdim etmek üzere yola çıkar. Vapuru Kandiye'ye geldiğinde yakalanıp casusluk suçuyla hapse atılır. Venedikliler Osmanlılarla yalnız kendileri olsun istiyorlardı. Mateo ertesi yıl Rimini'ye dönmüştür. Fatih'in bir madalyonunu yaptığı söylenirse de 1460'dan sonra yeniden işlenen bu madalyonun aslı bozulmuştur. Başka bir madalyon da yoktur.

Napoli kralı Ferdinand d'Aragonun gönderdiği Costanza da Ferrara 1478-81 Fatih'in son yıllarında İstanbul'a geldi. Biri tarihsiz diğeri 1478'den iki madalyonu çeşitli kopyeler halinde müzelerdedir. 1485'de Napoli'ye dönmüştür. Hazırladığı 12 cm. çapında ma-

1 *Dilsûznâme*'de çiçekli, ağaçlıklı tepede çıplak Mecnun bülbülü. Leylâ ise güllü temsil etmektedir. İkinci minyatürde güller arasında uçan bülbül bir yüzük getirir, oturan aşık çift bu yüzüğü ellerinde tutuyorlar. Sonuncu minyatürde Nevruz bayramı canlandırılmıştır. Şah Nevruz'un karşısında def çalan ve şarkı söyleyen, sâkilik yapan kimseler vardır. Kıyafetler orijinal, kompozisyon kendine has, minyatürlerde bir üslup birliği vardır. Şiraz Türkmen üslubunun uzak akisleri bellidir. Metin farsça ve tâlik olarak yazılmıştır.

dalyon, kürkü ve kavuğu ile Fatih'i profilden gösterir. Arkasında, Fth elinde gürz bulunan bir svri olarak gösterilmiştir.

Fth albümünden 26 x 22 cm.'lik bir portre de ona mal edilir. Burada Fatih rönesans slbuna uygun olarak resm edilmiştir. Onun diğer bir Fth portresi kendisi tarafından çizilip bir Türk nakkş tarafından zemini altın yaldızlı olarak boyanmıştır. Bunun bir denemesi Topkapı Sarayı'nda diğeri de belki İtalya'ya götürülerek madalyonlara model olmuştur.

Venedik Doc'u Giovanni Mocenigo'nun gönderdiği saray ressam Centile Bellini 1479 Eyll'nde hareketle 1481 ylna kadar kaldığı İstanbul'da tarihsiz ve imzalı bir madalyon yapmış olup Fth'i profilden gösterir. Arkada  ta vardır (Bizans, Pontus, Karamanlı). Onun Fth portresi Barok slbunda boyandğı için değiştirilmiş Londra National Gallery'de, «orijinal değildir» diye de-poya kaldrlmıştır.

Bellini'nin yanında çalışan bir Türk nakkş Őehzde Cem'e mal edilen bir portre yapmıştır. Şimdi Boston'da bunu satın alan Amerikalı Jack Gardner'in kendi adına açtığı mzededir. Bunda XV. asr Osmanlı kumaş ve desen özellikleri bellidir. «Suret-el abd Behzad» imzalı bir kopyesi Washington'da Freer Galeri'dedir. Burada, kırmızı elbise maviye boyanmış yüz hatlarına ve gövdeye dokunulmamıştır.

Venedik'e giden nakkş Sinan'ın mezar taşı Bursa'da bulunmuştur. Kendisi Bursal Ahmed adında bir de talebe yetiştirmiştir. Sinan Bey'in Fth portresinde yüz hatlarında rönesans etkileri bellidir. Bağdaş kurmuş gl koklarken tasvr olunan portrede ölçülü renklerle Fth'in Őahsiyeti ikn edici Şekilde bellidir.